

۱۷ شهریور؛ جمعه‌ای که میدان ژاله را به نماد فروپاشی اعتماد به پهلوی تبدیل کرد

۱۳ شهریور ۱۴۰۵ ساعت ۱۵:۱۹

۱۷ شهریور ۱۳۵۷ یکی از نقاط عطف تاریخ انقلاب اسلامی ایران بود؛ روزی که تجمع معترضان در میدان ژاله تهران با برخورد مسلحانه نیروهای نظامی حکومت پهلوی مواجه شد و کشته و زخمی شدن شماری از مردم، موج اعتراضات علیه رژیم را وارد مرحله تازه‌ای کرد. جمعه سیاه اگرچه آغازگر اعتراضات انقلابی نبود، اما با تعمیق شکاف میان مردم و حکومت، روند تحولات سیاسی کشور را شتاب بخشید و اعتراضات را از مرحله نارضایتی گسترده به مطالبه تغییر بنیادین ساختار سیاسی نزدیک‌تر کرد.

برای درک اهمیت قیام ۱۷ شهریور، نمی‌توان این واقعه را جدا از فضای سیاسی و اجتماعی ایران در ماه‌های پایانی حکومت پهلوی بررسی کرد. سال ۱۳۵۷ برای رژیم محمدرضا پهلوی سال بحران‌های فزاینده بود؛ اعتراضات در شهرهای مختلف گسترش یافته، اعتصابات بخش‌های مختلف کشور را دربرگرفته و مخالفان حکومت، با وجود تفاوت در گرایش‌های سیاسی و فکری، بیش از گذشته در مخالفت با وضع موجود به یکدیگر نزدیک شده بودند. در چنین شرایطی، اعلام حکومت نظامی در تهران و چند شهر دیگر تلاشی از سوی حکومت برای کنترل اوضاع بود؛ اما اتفاقات روز ۱۷ شهریور نشان داد که بحران از مرحله‌ای عبور کرده است که بتوان آن را صرفاً با ابزار نظامی و امنیتی مدیریت کرد.

ریشه‌های اعتراض؛ نارضایتی‌ای که طی سال‌ها انباشته شد

اعتراضات منتهی به ۱۷ شهریور را باید حاصل مجموعه‌ای از عوامل سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی دانست. محدودیت فعالیت‌های سیاسی، برخورد امنیتی با مخالفان، فعالیت گسترده ساواک، نبود فضای رقابت سیاسی آزاد و تمرکز قدرت در ساختار حکومت، از جمله مسائلی بود که طی سال‌های حکومت پهلوی بر نارضایتی عمومی افزود. در کنار مسائل سیاسی، تحولات اقتصادی و اجتماعی دهه ۵۰ نیز شرایط پیچیده‌ای ایجاد کرده بود. رشد سریع اقتصادی در بخشی از این دهه اگرچه موجب توسعه برخی زیرساخت‌ها و افزایش درآمدهای کشور شد، اما همزمان تورم، افزایش هزینه‌های زندگی، مهاجرت گسترده روستاییان به شهرها و شکاف طبقاتی، نارضایتی‌هایی را در میان بخش‌هایی از جامعه به وجود آورد. از سوی دیگر، سیاست‌های فرهنگی حکومت و برنامه‌های مدرنیزاسیون نیز با مخالفت جریان‌های مذهبی و بخش‌هایی از جامعه مواجه شد. منتقدان حکومت معتقد بودند این سیاست‌ها بدون توجه کافی به ساختار فرهنگی و مذهبی ایران دنبال می‌شود.

مجموع این عوامل، به تدریج فاصله میان حکومت و بخش‌هایی از جامعه را افزایش داد.

اعتراضاتی که دیگر قابل مهار نبود

در ماه‌های نخست سال ۱۳۵۷، اعتراضات در نقاط مختلف کشور شدت گرفت. حوادثی مانند قیام قم و تبریز، تظاهرات گسترده در شهرهای مختلف و برگزاری مراسم‌های اعتراضی، به شکل‌گیری چرخه‌ای از اعتراض و عزاداری کمک کرد که دامنه آن روزبه‌روز گسترده‌تر می‌شد.

در تهران نیز فضای سیاسی به سرعت ملتهب شده بود.

حکومت برای مقابله با این شرایط تصمیم به برقراری حکومت نظامی گرفت. هدف این اقدام، جلوگیری از تجمعات و بازگرداندن نظم به خیابان‌ها بود؛ اما صبح ۱۷ شهریور، گروهی از مردم در میدان ژاله تهران گرد هم آمدند. آنچه در ادامه رخ داد، این میدان را به یکی از شناخته‌شده‌ترین نقاط تاریخ انقلاب اسلامی تبدیل کرد.

میدان ژاله؛ از تجمع اعتراضی تا «جمعه سیاه»

تجمع مردم در میدان ژاله در شرایطی برگزار شد که حکومت نظامی برقرار بود. نیروهای نظامی برای متفرق کردن جمعیت وارد عمل شدند و درگیری به تیراندازی و کشته و زخمی شدن شماری از مردم انجامید. از آن روز به بعد، میدان ژاله در ادبیات سیاسی انقلاب به عنوان نماد سرکوب معترضان شناخته شد و بعدها نام آن به «میدان شهدا» تغییر یافت.

درباره تعداد دقیق قربانیان این حادثه، آمارهای متفاوتی در منابع تاریخی و روایت‌های سیاسی ارائه شده است. برخی گزارش‌ها شمار کشته‌شدگان را ده‌ها نفر و برخی منابع اعداد بسیار بالاتری اعلام کرده‌اند. اختلاف در آمار، یکی از موضوعات مورد بحث درباره این حادثه است؛ با این حال، اصل کشته و زخمی شدن شمار قابل توجهی از معترضان و تأثیر سیاسی گسترده این واقعه، در روایت‌های تاریخی متعدد مورد توجه قرار گرفته است.

اهمیت حادثه فقط در تعداد قربانیان نبود؛ بلکه نوع مواجهه حکومت با اعتراضات، پیام سیاسی بسیار گسترده‌ای به جامعه منتقل کرد.

چرا «جمعه سیاه» به نقطه عطف تبدیل شد؟

پیش از ۱۷ شهریور، هنوز در میان مخالفان حکومت درباره چگونگی تغییر شرایط سیاسی دیدگاه‌های متفاوتی وجود داشت. برخی اصلاحات سیاسی را دنبال می‌کردند و برخی دیگر خواستار تغییرات بنیادین بودند.

اما واقعه ۱۷ شهریور فضای سیاسی کشور را به سمت رادیکال‌تر شدن سوق داد.

کشته شدن معترضان باعث شد خشم عمومی افزایش پیدا کند و فاصله میان جامعه و حکومت بیشتر شود. برای بسیاری از معترضان، جمعه سیاه نشانه آن بود که حکومت پهلوی برای حفظ قدرت خود حاضر به استفاده از نیروی نظامی علیه مردم است. از همین رو، به جای آنکه حکومت نظامی بتواند اعتراضات را متوقف کند، واقعه میدان ژاله به عاملی برای گسترش بیشتر اعتراضات تبدیل شد.

اعتصاب‌ها؛ حلقه‌ای که بحران را اقتصادی کرد

یکی از مهم‌ترین پیامدهای سیاسی ۱۷ شهریور، تشدید اعتصابات در هفته‌های پس از آن بود. اعتصاب‌ها که پیش از این نیز در بخش‌هایی از کشور وجود داشت، گسترده‌تر شد و گروه‌های مختلف کارگری و اجتماعی را دربرگرفت. اعتصاب کارکنان صنعت نفت اهمیت ویژه‌ای داشت زیرا صنعت نفت یکی از ستون‌های اصلی اقتصاد کشور و منبع مهم درآمد حکومت بود. با کاهش فعالیت اقتصادی و گسترش اعتراضات، دولت با بحرانی مواجه شد که دیگر تنها در خیابان‌ها جریان نداشته بلکه به ساختار اقتصادی و اداری کشور نیز سرایت کرده بود. این وضعیت توان حکومت برای مدیریت بحران را کاهش داد و نشان داد که ادامه اعتراضات، هزینه‌های سیاسی و اقتصادی فزاینده‌ای برای رژیم پهلوی ایجاد کرده است.

نقش نیروهای مذهبی و جایگاه امام خمینی

در جریان تحولات سال ۱۳۵۷، نیروهای مذهبی یکی از مهم‌ترین شبکه‌های اجتماعی فعال در اعتراضات بودند. مساجد، روحانیون، هیئت‌های مذهبی و گروه‌های مذهبی در انتقال پیام‌ها و سازمان‌دهی اجتماعات نقش داشتند. در رأس جریان مخالف حکومت، امام خمینی قرار داشت که در تبعید به سر می‌برد و از طریق پیام‌ها و سخنرانی‌های خود، سیاست‌های حکومت پهلوی را به شدت مورد انتقاد قرار می‌داد. واقعه ۱۷ شهریور نیز در تثبیت جایگاه او در میان مخالفان حکومت مؤثر بود. مواضع او پس از این حادثه، بر ادامه مبارزه و مخالفت با حکومت پهلوی تأکید داشت و در فضای اعتراضی کشور بازتاب گسترده‌ای پیدا کرد.

جمعه سیاه و بحران مشروعیت حکومت

حکومت پهلوی پس از ۱۷ شهریور تنها با افزایش اعتراضات خیابانی مواجه نبود؛ بلکه با بحران اعتماد عمومی نیز دست‌وپنجه نرم می‌کرد. اقداماتی که با هدف کنترل شرایط انجام می‌شد، در مواردی نتیجه معکوس داشت. تغییر نخست‌وزیر، وعده اصلاحات سیاسی و تلاش برای ایجاد فضای بازتر، نتوانست شکاف عمیق ایجادشده میان حکومت و جامعه را ترمیم کند. در همین حال، استمرار اعتراضات و اعتصابات نشان می‌داد که مسئله دیگر تنها یک نارضایتی مقطعی نیست. بحران به سطحی رسیده بود که مشروعیت سیاسی حکومت را تحت تأثیر قرار می‌داد.

آیا آمریکا از سرکوب ۱۷ شهریور حمایت کرد؟

یکی از موضوعات بحث‌برانگیز درباره جمعه سیاه، نقش آمریکا و دیگر دولت‌های غربی در قبال تحولات ایران است.

حکومت پهلوی از متحدان اصلی آمریکا در منطقه بود و واشنگتن در سال‌های پیش از انقلاب روابط گسترده‌ای با تهران داشت. با این حال، درباره جزئیات تصمیم‌گیری‌های آمریکا در روزهای منتهی به ۱۷ شهریور و میزان اطلاع یا نقش مستقیم این کشور در تصمیم حکومت برای برخورد با معترضان، روایت‌ها و ارزیابی‌های متفاوتی وجود دارد. بنابراین، نسبت دادن مستقیم تصمیم سرکوب به دستور یا توصیه یک دولت خارجی، بدون اتکا به اسناد مشخص، نیازمند احتیاط تاریخی است.

آنچه مسلم است اینکه پس از تشدید بحران، موضوع حقوق بشر و نحوه برخورد حکومت ایران با معترضان به یکی از مسائل مورد توجه دولت‌های غربی و رسانه‌های بین‌المللی تبدیل شد.

حکومت نظامی نتوانست اعتراضات را متوقف کند

هدف اصلی از اعلام حکومت نظامی، کنترل خیابان‌ها و پایان دادن به تجمعات بود؛ اما نتیجه نهایی نشان داد که استفاده از ابزار نظامی نتوانسته بحران سیاسی را حل کند.

پس از ۱۷ شهریور، موج اعتراضات در شهرهای مختلف ادامه یافت. اعتصابات گسترش پیدا کرد و بخش‌های بیشتری از جامعه به جریان مخالف حکومت پیوستند.

در واقع، جمعه سیاه به جای پایان دادن به اعتراضات، به یکی از عوامل تقویت آن تبدیل شد.

از این منظر، ۱۷ شهریور نمونه‌ای تاریخی از شرایطی است که در آن واکنش سخت به یک بحران سیاسی، نه تنها بحران را حل نمی‌کند، بلکه می‌تواند دامنه آن را افزایش دهد.

از ۱۷ شهریور تا ۲۲ بهمن

انقلاب اسلامی با ۱۷ شهریور آغاز نشد و سقوط حکومت پهلوی نیز بلافاصله پس از این حادثه اتفاق نیفتاد.

پس از جمعه سیاه، ماه‌ها اعتراض، اعتصاب، تحصن و نافرمانی مدنی ادامه یافت. در ماه‌های بعد، حوادثی همچون اعتصابات گسترده، راهپیمایی‌های میلیونی، خروج شاه از کشور و بازگشت امام خمینی به ایران، زمینه را برای فروپاشی نهایی رژیم پهلوی فراهم کرد.

با این حال، ۱۷ شهریور در این زنجیره تاریخی جایگاهی ویژه دارد؛ زیرا به یکی از مهم‌ترین نقاطی تبدیل شد که در آن شکاف میان حکومت و جامعه آشکارتر از گذشته خود را نشان داد.

یک روز، یک میدان و تغییری بزرگ در تاریخ ایران

۴۸ سال پس از واقعه ۱۷ شهریور، نام «جمعه سیاه» همچنان بخشی از حافظه تاریخی جامعه ایران است.

میدان ژاله برای همیشه با آن روز پیوند خورده است؛ روزی که برخورد نظامی با معترضان، به جای خاموش کردن اعتراضات، به تشدید فضای انقلابی کمک کرد.

اگر انقلاب اسلامی را مجموعه‌ای از حوادث به هم پیوسته بدانیم، ۱۷ شهریور را باید یکی از مهم‌ترین حلقه‌های این زنجیره دانست؛ حلقه‌ای که پس از آن اعتراضات گسترده‌تر، اعتصابات فراگیرتر و بحران سیاسی حکومت عمیق‌تر شد.

جمعه سیاه نه آغاز انقلاب بود و نه به تنهایی عامل سقوط رژیم پهلوی؛ اما حادثه‌ای بود که مسیر تحولات را شتاب بخشید و نشان داد بحران سیاسی ایران دیگر با حکومت نظامی و سرکوب قابل پایان دادن نیست.

میدان ژاله در آن روز به صحنه یک درگیری تبدیل شد، اما در حافظه تاریخی انقلاب، به نمادی فراتر از یک میدان بدل ماند؛ نمادی که فاصله میان مردم و حکومت پهلوی به یکی از عریان‌ترین شکل‌های خود رسید و چند ماه بعد، این فاصله سرانجام به سقوط رژیمی انجامید که بیش از نیم قرن بر ایران حکومت کرده بود.

آدرس مطلب :

<https://www.cafetarikh.com/news/5038217-تبدیل-پهلوی-اعتماد-فروپاشی-نماد-ژاله-میدان-ای-جمعه-شهریور-5038217>